

УДК 343.2

М. І. Панов,

докт. юрид. наук, проф., академік
НАПрН України, зав. кафедри кримі-
нального права № 2 НУ «Юридична
академія України імені Ярослава Му-
дрого»

ПРОБЛЕМИ СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ ТА ЙОГО ФУНКЦІЙ У ДОКТРИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню еволюційного розвитку вчення про склад злочину, його значення, функцій та їх видів. Проаналізовано різні підходи до визначення поняття складу злочину та його ролі в науці кримінального права.

Ключові слова: злочин, склад злочину, функції складу злочину, кримінально-правовою норма.

Проблема складу злочину має давню і велику історію. Відомо, що термін «склад злочину» (*corpus delicti*) увів у процесуальний обіг ще у другій половині XVI ст. знаний італійський криміналіст Проспер Фаринацій. За твердженням І. Я. Фойницького, *corpus delicti* у старому процесуальному розумінні означав зовнішній предмет, на який була спрямована злочинна діяльність: труп, нанесені рани потерпілому, згорілий будинок, підроблений документ, викрадене майно, інші предмети і сліди, що свідчили про вчиненний злочин, – *constatare de delikto* (констатація наявності злочину)¹. У подальшому поняття «*corpus delicti*» почали трактувати більш широко і розуміти під ним не лише сукупність слідів злочину, а й усю зовнішню сторону останнього. У німецькій юридичній літературі цьому терміну (*corpus delicti*) відповідав термін «thatbestand», якому протиставляли, у свою чергу, термін «thäterschaft», що позначав внутрішню сторону злочину, або ж внутрішню винність. Але пізніше, у середині XIX ст., більшість німецьких, а також і російських криміналістів стали вживати термін «thatbestand» (*corpus delicti*) у загальному розумінні – склад злочину – як поняття, що включає

¹ Фойницький, І. Я. Курс уголовного судопроизводства [Текст] / И. Я. Фойницький. – СПб., 1912. – Т. 2. – С. 296.

в себе як зовнішню (об'єктивну), так і внутрішню (суб'єктивну) сторони злочину². У процесі еволюційного розвитку «склад злочину» втратив свою вузькопроцесуальну приналежність і трансформувався в суто кримінально-правове поняття матеріального права³.

Вітчизняна наука кримінального права зробила вагомий внесок у розробку проблеми складу злочину, хоча обсяг і зміст даних розробок, як й оцінка самого поняття «склад злочину», на різних етапах розвитку цієї науки були далеко не однакові. Так, навіть у фундаментальних і загальновизнаних роботах видатних дореволюційних учених-криміналістів Н. С. Таганцева, І. Я. Фойницького, М. Д. Сергіївського, О. Ф. Кістяківського, С. В. Познишева та інших були лише загальні судження про склад злочину як кримінально-правове поняття.

У 20–30-ті рр. ХІХ ст., за часів радянського періоду, ставлення до складу злочину було в цілому негативним, оскільки кримінальне законодавство того часу припускало можливість застосування покарання (а з 1924 р. – заходів соціального захисту судово-виправного характеру) не лише до осіб, які вчинили злочин, а й до осіб, що становлять суспільну небезпечність за своїм зв'язком із злочинним середовищем або за своєю колишньою злочинною діяльністю (ст. 5 КК 1927 р.), що в цілому принципово суперечило концептуальним засадам складу злочину. При цьому досить часто висловлювалося негативне ставлення до таких базових понять кримінального права, що належали до сфери складу злочину, як «кримінальна відповідальність», «вина», «осудність», «неосудність» та ін.⁴

Лише наприкінці 30-х рр., а також у 40-ві і 50-ті рр. минулого століття внаслідок великих зусиль видатних учених-криміналістів А. А. Піонтковсь-

² Див.: Кістяковский, О. Ф. Элементарный учебник уголовного права. Часть Общая [Текст] / О. Ф. Кістяковский. – Киев, 1891. – С. 265–267.

³ Див.: Бажанов, М. И. О функциях состава преступления (процессуальная функция) [Текст] / М. И. Бажанов // Проблемы законности. – Харьков, 1995. – Вып. 29. – С. 96–102.

⁴ Див.: Бажанов, М. И. О функциях состава преступления (процессуальная функция) [Текст] / М. И. Бажанов // Проблемы законности. – Харьков, 1995. – Вып. 29. – С. 96–102.

кого, А. Н. Трайніна (автора трьох перших основоположних монографічних робіт, спеціально присвячених складу злочину)⁵, В. Д. Меньшагіна, О. А. Герцензона, М. Д. Шаргородського та інших склад злочину став розглядатися як самостійний інститут і фундаментальне поняття кримінального права.

Значну увагу розробці загальних проблем складу злочину було приділено в більш пізній період у роботах знаних учених України, Росії та інших республік колишнього Радянського Союзу: Л. В. Багрій-Шахматова, М. І. Бажанова, Я. М. Брайніна, П. І. Гришаєва, П. С. Дагеля, І. М. Даньшина, Г. А. Карпушина, М. І. Ковальова, Г. А. Крігер, М. І. Коржанського, В. М. Кудрявцева, Н. Ф. Кузнєцової, Б. А. Курінова, В. І. Курляндського, Ю. І. Ляпунова, П. С. Матишевського, Б. С. Нікіфорова, Т. Г. Ткешеліадзе та ін. У наступні роки, у тому числі в останні часи, учені-криміналісти України та Росії: Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. А. Навроцький, В. К. Грищук, О. О. Дудоров, Є. В. Фесенко, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, М. І. Хавронюк, С. Д. Шапченко, Л. Л. Кругліков, О. І. Рарог, Є. Л. Стрельцов, А. В. Савченко, П. С. Берзін, А. В. Наумов, Ю. Є. Пудовочкін, В. Д. Філімонов та інші опублікували низку вельми цікавих і змістовних наукових праць, присвячених різним аспектам складу злочину.

Розгляд наукових досліджень названих та інших учених дозволяє зробити висновок, що протягом досить тривалого часу зусиллями багатьох поколінь юристів-криміналістів було розроблено з більшою чи меншою глибиною і повнотою та висвітлено в багатьох монографіях, наукових статтях, навчальних курсах, підручниках, докторських і кандидатських дисертаціях, інших наукових публікаціях як само поняття «склад злочину», його елементи: «об'єкт», «об'єктивна сторона», «суб'єктивна сторона», «суб'єкт злочину» та їх ознаки, так і показані значення складу для кримінальної відповідальності та його роль у розробці й функціонуванні основних інститутів

⁵ Див. праці А. Н. Трайніна: «Учение о составе преступления» (1946), «Состав преступления по советскому уголовному праву» (1951), «Общее учение о составе преступления» (1957).

і понять (категорій) кримінального права. Це дає підстави стверджувати, що в науці кримінального права вчення про склад злочину – надзвичайно важлива, самостійна і відносно завершена система знань, що має свій власний предмет і самостійні концептуальні й організаційні наукові засади, принципи та підходи. Поняття «склад злочину», яке сформувалося в доктрині кримінального права, перетворилося на одне з основоположних і ключових понять, що виконує за своєю суттю функції наукової категорії, яка має особливе (фундаментальне) значення для теорії і практики кримінального права.

Однак поряд із визнанням широкою науковою громадськістю складу злочину і його ролі в системі правового регулювання кримінальної відповідальності окремі вчені висловлювали й продовжують висловлювати в літературі інші думки, згідно з якими поняття «склад злочину» має штучний характер (стійка фікція другої половини ХХ ст.), є зайвим і надуманим поняттям (достатньо поняття «злочину»)⁶; дійсною підставою кримінальної відповідальності є факт вчинення злочину, тобто в кінцевому рахунку фактично заперечується значення складу злочину як самостійного інституту й окремого (самостійного) поняття (категорії) у системі понять кримінального права⁷. Висловлюються також пропозиції щодо внесення змін до ч. 1 ст. 2 КК України 2001 р., за якими законодавча регламентація підстави кримінальної відповідальності не була б пов'язана з вимогою обов'язкової наявності у вчиненому суспільно небезпечному діянні складу злочину⁸.

Наведені протилежні підходи очевидні, але при всьому тому вони мо-

⁶ Див.: Козлов, А. П. Понятие преступления [Текст] / А. П. Козлов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 168–169.

⁷ Див.: Малахов, И. П. Основания уголовной ответственности [Текст] / И. П. Малахов // Сов. государство и право. – 1999. – № 6. – С. 76. Він же. Основы уголовного права. Общая часть [Текст] : учеб. пособие / И. П. Малахов. – Киев : МАУП, 2000. – С. 37–43; Дудоров, О. О. Кримінальна відповідальність (підстави кримінальної відповідальності) [Текст] / О. О. Дудоров // Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – С. 148–150.

⁸ Див.: Фесенко, Е. Ознаки злочину та його складу в контексті підстави кримінальної відповідальності [Текст] / Е. Фесенко // Право України. – 2011. – № 9. – С. 80; Він же. Злочин і склад злочину: проблеми законодавчого та доктринального визначення [Текст] / Е. Фесенко // 10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 жовт. 2011 р. – Х. : Право, 2011. – С. 103–106.

жуть бути вирішені, на наш погляд, лише шляхом більш поглибленого аналізу складу злочину як інституту кримінального права: його логіко-юридичної природи, поняття і структури, елементів і ознак, встановлення кримінально-правового значення (функцій) складу, а також з'ясування його ролі і значення як категорії науки кримінального права.

Безумовно, таке дослідження необхідно проводити, базуючись на вже досягнутих результатах учених, що займалися проблемою складу злочину. Більшість із них трактують склад як сукупність (систему) юридичних, тобто зазначених у законі і таких, що мають кримінально-правове значення, ознак, які характеризують суспільно небезпечне діяння як злочин. При цьому вони визнають його важливе кримінально-правове значення: склад злочину визнається як одна з підстав кримінальної відповідальності, тому забезпечує реалізацію принципу законності в кримінальному судочинстві. Склад лежить в основі найважливішого концептуального для кримінального права положення, яке знайшло закріплення в ст. 3 КК України, згідно з яким злочинність суспільно небезпечних діянь і їх караність визначаються тільки цим Кодексом. Тим самим забезпечується реалізація демократичного і гуманного принципу *nullum crimen sine lege* (немає злочину без вказівки про те в законі), що виключає можливість застосування кримінального закону за аналогією (ч. 4 ст. 3 КК України), який відстоювали ще великі представники освітянсько-гуманістичного напрямку в кримінальному праві: Ч. Беккарія, Вольтер, Т. Гоббс, В. Гумбольдт, Дж. Локк, Ж. П. Марат, Ш. Л. Мон-теск'є, Ж. Ж. Руссо та ін.

Розглядаючи склад злочину як категорію науки кримінального права з точки зору системно-структурного аналізу, науковці виділяють «загальне поняття “складу злочину”» як наукову логіко-юридичну абстракцію вищого рівня, елементами якої виступають об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона і суб'єкт злочину, і на цій основі розглядають поняття конкретних складів злочинів (склади крадіжки, грабежу, зґвалтування, вбивства тощо), що виступають у кожному конкретному випадку підставою кримінальної

відповідальності за вчинене особою суспільно небезпечне діяння. Загальне поняття складу співвідносно з конкретними складами злочинів як загальне й окреме і при цьому виступає як найважливіший наукознавчий засіб (інструмент) пізнання конкретних складів. Такий методологічний підхід цілком обґрунтований, оскільки дає можливість поглиблено вивчити склад кожного конкретного злочину і більш повно встановити його суттєві ознаки і значення в кримінально-правовому регулюванні. При цьому конкретний склад, базуючись на вказаному загальному понятті, перетворюється в науковому дослідженні в досить повне й органічно цілісне поняття про злочин відповідного виду (типу), описаний у законі.

Сучасні і наступні наукові дослідження цілком природно дають підставу для розширення наших уявлень про склад злочину і дозволяють розглядати даний кримінально-правовий феномен із точки зору його логіко-гносеологічної⁹ та юридичної природи як *юридичну конструкцію*¹⁰, що являє собою систему об'єктивних і суб'єктивних ознак, закріплених у диспозиції кримінально-правової норми, що описується у відповідній статті Особливої частини, а також в окремих статтях Загальної частини КК України, і визначають у своїй сукупності конкретне суспільно небезпечне діяння як злочин. Безумовно, склад злочину – досить складне нормативно-правове утворення, що знаходить юридичне закріплення насамперед у нормах кримінального закону. Але це не умовна категорія, не фікція (те, чого реально не існує, але визнається як дійсне (істинне)), як стверджують деякі вчені, котрі ігнорують без достатніх підстав склад і які намагаються без необхідної наукової аргументації довести його непереконливість¹¹.

⁹ Див.: Ляпунов, Ю. И. Состав преступления: гносеологический и социально-правовой аспекты [Текст] / Ю. И. Ляпунов // Уголов. право. – 2005. – № 5. – С. 44–48.

¹⁰ Див.: Горшенев, В. М. Нетипичные нормативные предписания [Текст] / В. М. Горшенев // Сов. государство и право. – 1978. – № 3. – С. 117; Черданцев, А. Ф. Юридические конструкции, их роль в науке и практике [Текст] / А. Ф. Черданцев // Правоведение. – 1972. – № 3. – С. 12–14; Кругликов, Л. Л. Юридические конструкции и символы в уголовном праве [Текст] / Л. Л. Кругликов, О. Е. Спиридонова. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2005. – С. 56–128; Панько, К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России [Текст]: монография / К. К. Панько. – Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – С. 147–163.

¹¹ Див.: Козлов, А. П. Уголовная ответственность: понятие и формы реализации [Текст] / А. П. Козлов ;

На відміну від указаних суджень зазначимо, що *основу (ядро) складу злочину як юридичної конструкції, його зміст (елементи та ознаки) становлять не довільні судження вчених-правознавців і законодавця, а структурована модель злочину певного виду (типу) як явища (факту) реальної дійсності в його узагальненому вигляді*. Тут слід урахувувати, що концепція складу злочину, на відміну від поняття «злочин» і його ознак, закріплених у ч. 1 ст. 11 КК України, що ґрунтується на формально-логічному визначенні даного поняття, базується на підставі системно-структурного аналізу злочину як явища реальної дійсності. Даний підхід дозволяє уточнити і деталізувати саме це явище (ціле) – злочин – з урахуванням його структурних одиниць (елементів) і взаємозв'язків між ними. При цьому загальне поняття «склад злочину» і поняття «злочин», розроблені доктриною кримінального права, знаходяться не в суперечності, як іноді стверджують, а в тісній єдності та взаємодії, оскільки вони мають і відображають один і той самий об'єкт – злочин, але з точки зору різних, раніше вказаних підходів, які не виключають, а, навпаки, доповнюють один одного й тому дозволяють досліджувати та розглянути даний об'єкт глибше і повніше.

Перш за все в самому злочині, як і в будь-якому іншому акті вольової поведінки людини (вчинку), слід виділяти з точки зору системно-структурного аналізу як його складові і взаємодіючі одиниці (елементи): об'єкт і суб'єкт злочину, об'єднані актом суспільно небезпечної поведінки (діяння), структуру якого, у свою чергу, складають об'єктивна і суб'єктивна сторона злочину. Ці укрупнені елементи злочину як складного цілісного системного об'єкта мають свій власний структурований зміст і включають у себе більш деталізовані елементи, які отримали в теорії кримінального права найменування «ознаки злочину». Так, *об'єкт*, як суспільні відносини, має специфічний структурований склад: суб'єктів, зміст і предмет відносин, а також предмет злочину і потерпілого від злочину (як змінні, тобто такі, що

не завжди, не у всіх випадках мають місце). *Об'єктивна сторона* кожного злочину характеризується суспільно небезпечним протиправним діянням (дією або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом і вибірково використовуваними засобами вчинення злочину. *Суб'єктивна сторона* включає в себе певну форму вини (умисел або необережність), мотив і мету злочину. *Суб'єкт злочину* – особа фізична, осудна, яка досягла віку кримінальної відповідальності. В органічній єдності і поєднанні названі елементи (і ознаки) утворюють зміст будь-якого злочину, властиві йому (іманентні) як явищу (факту) соціально-правової реальності¹².

Аналіз злочину з точки зору системного підходу, установлення його змісту, структурних і деталізуючих одиниць, виділення відповідних елементів і ознак складу є першоосновою формування конкретних складів злочинів, описаних (закріплених) у відповідних статтях Особливої частини КК України як юридичні конструкції, оскільки елементи й ознаки останніх конструюються і закріплюються в законі як логіко-юридичні моделі не самі по собі, не довільно, а на підставі аналогічних структурних одиниць злочину певного виду (типу) як системного утворення. У цьому зв'язку є підстави стверджувати, що структура складу злочину, його елементи й ознаки є похідними від відповідної структури злочинів відповідного виду (типу) як системного об'єкта, що являє собою факт реальної дійсності в його узагальненому вигляді. Вони немов проектуються, задаються як законодавчі моделі елементами та ознаками злочину (факту реальної дійсності), які становлять у правотворчості першооснову, первинні одиниці, що отримують відображення у складі злочину як нормативно-правової та законодавчої моделі, що знаходить текстуальне

¹² У науці кримінального права пропозиції про можливість і доцільність розглядати структуру злочину як явища реальної дійсності (факту) в його узагальненому вигляді, визначати його елементи та ознаки на основі системного аналізу висловлювалися і раніше (див., наприклад: Санталов, А. А. Состав преступления и некоторые вопросы Общей части Уголовного права [Текст] / А. А. Санталов // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 98–104; Панов, Н. И. Преступление: методологические аспекты исследования и отражения в уголовном законе [Текст] / Н. И. Панов // Проблемы законности : респ. межвед. науч. сб. – Харьков, 1995. – Вып. 30. – С. 121–129).

закріплення в кримінально-правовій нормі.

Як видно, трактування поняття «елемент складу злочину» базується на достатній науковій і методологічній основі як складовій одиниці єдиного цілого (складу) і тому є в науковому відношенні досить продуктивним. У доктрині кримінального права вони перетворилися по суті у відносно самостійні категорії кримінального права. Їх розробка – об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єктивної сторони, суб'єкта злочину – у численних і ґрунтовних наукових працях учених-криміналістів (монографіях, навчальних посібниках, підручниках) дала можливість отримати нові і притому фундаментальні знання про злочин як негативне соціально-правове явище та його елементи. Тим самим наука кримінального права на підставі розробки проблем складу злочину суттєво збагатилася новими знаннями відносно злочину і його відображення у нормах кримінального закону і в той же час отримала обґрунтувану з точки зору системного підходу наукознавчу модель для подальшої і більш поглибленої розробки вчення про злочин як про цілісний об'єкт, а також про його структурні одиниці (елементи). Ось чому всі наукові дослідження конкретних складів злочинів, що провадяться в межах Особливої частини кримінального права і які базуються на даній нормативно-правовій моделі, характеризуються достатньою глибиною, логічною послідовністю та узгодженістю.

Елементи складу злочину як складові і необхідні одиниці його структури дають, окрім усього, можливість для науково обґрунтованого конструювання кримінально-правових норм, у диспозиціях яких безпосередньо формулюються і закріплюються ознаки відповідних складів. Вони також дозволяють приводити всі ці ознаки в законі в логічно узгоджену і чітку систему. Законодавець «відбирає» і включає до кримінально-правової норми ті з них, що притаманні всім злочинам даного виду (типу), належать до того чи іншого елемента складу і відображають їх найбільш суттєві риси і властивості, що відрізняють їх від інших діянь і, головне, показують їх підвищену (притаман-

ну злочину) суспільну небезпечність.

Однак при всій важливості і значущості елементів складу злочину першоосною (первинним будівельним матеріалом, цеглинками) складу слід визнати все ж таки його ознаку(і). Ознака складу злочину – це певна риса, властивість, якість злочину, яка повинна відповідати таким вимогам: а) разом з іншими ознаками даного складу (і в їх єдності) визначає суспільну небезпечність і протиправність діяння як невід’ємні характеристики злочину; б) відображає індивідуальні риси та особливості, властиві відповідному конкретному злочину (його виду), якими воно відрізняється від інших злочинів, а також від діянь, що не є злочинними; в) безпосередньо вказана в законі або однозначно впливає з його змісту при тлумаченні; г) властива всім злочинам даного виду (типу) і не є виведеною (похідною) від інших ознак¹³.

У праксеологічному аспекті, з точки зору проблем практичного застосування кримінального закону, у тому числі при кваліфікації злочинів, склад злочину обов’язково має являти собою таку систему юридичних, тобто зазначених у кримінальному законі, об’єктивних і суб’єктивних ознак, які повинні бути *вичерпними, необхідними і достатніми*. *Вичерпність* ознак складу злочину слід розуміти як всебічне і повне, у всіх необхідних деталях (вичерпно) і в той же час в узагальненому вигляді текстуальне закріплення (опис) в законі суспільно небезпечного діяння як злочину. Це означає, що склад злочину не може бути доповнений правозастосувачем новою, не зазначеною у законі ознакою. *Необхідність* означає обов’язковість цих ознак у їх сукупності для констатації наявності в учиненому суспільно небезпечному діянні складу злочину; відсутність хоча б однієї із цих обов’язкових ознак безумовно і завжди буде свідчити про відсутність складу злочину. *Достатність* указує на те, що наявність у діянні всіх обов’язкових, зазначених у законі ознак не потребує встановлення інших (додаткових), не зазначених

¹³ Див.: Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 111–115.

у законі ознак для констатації наявності в учиненому діянні складу злочину і вирішення питання про кримінальну відповідальність¹⁴.

Викладене дозволяє зробити висновок, що склад злочину як юридична конструкція являє собою таке нормативно-правове утворення, яке забезпечує оптимальне закріплення (опис) у законі злочину відповідного виду (типу) (узагальненого варіанта крадіжки, убивства, хуліганства тощо), визначення його досить повно і точно в усіх його основних і суттєвих ознаках. Отже, злочин і склад злочину як нормативно-правове поняття (правова модель, юридична конструкція) співвідносяться між собою як явище (злочин – факт соціально-правової реальності) та юридичне, кримінально-правове поняття щодо нього (склад злочину). У цьому зв'язку закон про кримінальну відповідальність, в якому закріплюється це поняття, тобто склад злочину, має конструюватися на досить обґрунтованих наукових засадах. Лише за таких умов закон може набувати риси належної якості: його заборони та приписи повинні формулюватися досить чітко в кримінально-правовій нормі, з високим ступенем повноти, змістовності і точності, що є обов'язковою умовою правильного та ефективного його застосування¹⁵.

Для виявлення сутності складу злочину і його функцій вельми важливо встановити також його співвідношення і взаємозв'язок як нормативно-правового утворення з кримінально-правовою нормою. Під *кримінально-правовою нормою розуміється* встановлений державою в кримінальному законі, заборонений під загрозою застосування покарання певний вид (тип) суспільно небезпечної поведінки особи (діяння) в його узагальненому вигляді. За своїм змістом і характером приписів, що в них містяться, кримінально-правові норми в більшості випадків являють собою норми-заборони певної активної суспільно небезпечної поведінки (дії) особи. Однак деякі з них є нормами-приписами, що зобов'язують особу до вчинення тих чи інших по-

¹⁴ Там само. – С. 70–78.

¹⁵ Див.: Панов, Н. И. О точности норм уголовного права у совершенствовании законодательной техники [Текст] / Н. И. Панов // Правоведение. – 1987. – № 4. – С. 79–82.

зитивних дій для запобігання суспільно небезпечним наслідкам, за невиконання яких у законі встановлюється кримінальна відповідальність (при злочинній бездіяльності).

Структуру кримінально-правової норми за загальним визначенням утворюють такі її елементи, що знаходяться в органічній єдності, як гіпотеза, диспозиція і санкція. *Гіпотеза* (її зміст визначається головним чином низкою статей Загальної частини КК України – статтями 1, 2, 3, 11, 19, 22 та ін.) містить указівки на ті обставини (зокрема, підстава кримінальної відповідальності – ч. 1 ст. 2 КК України), за наявності яких застосовується норма кримінального права. *Диспозиція* – це частина норми, в якій в узагальненому вигляді фіксується (описується) певний вид (тип) суспільно небезпечної поведінки (дії) особи, визнаної злочином і тому забороненої кримінальним законом. У диспозиції кримінально-правової норми завжди описуються такі об'єктивні і суб'єктивні ознаки діяння, сукупність яких утворює склад злочину. Отже, склад лежить в основі диспозиції кримінально-правової норми й утворює її зміст. У свою чергу, диспозиція цієї норми у словесній формі викладається (закріплюється) у тексті відповідної статті (або частини статті) Особливої частини КК України. Однак склад злочину, а також і кримінально-правова норма (її диспозиція), елементом змісту якої він є, і стаття (частина статті) Особливої частини далеко не тотожні. Склад злочину, так само як і диспозиція кримінально-правової норми, – поняття, більш широке за обсягом і глибше за змістом, ніж диспозиція статті Особливої частини КК України. У ній указуються лише ознаки специфічні і відмінні, властиві тільки тим чи іншим конкретним складам злочинів (особливе). Ознаки ж, загальні для всіх конкретних складів злочинів, як відомо, законодавець виносить за рамки диспозиції статей Особливої частини КК України¹⁶.

Вони знаходять відображення і закріплення в окремих статтях Загаль-

¹⁶ Див.: Кузнецова, Н. Ф. Преступление, состав преступления, диспозиция уголовно-правовой нормы [Текст] / Н. Ф. Кузнецова // Вестн. МГУ. Серия «Право». – 1967. – № 54. – С. 44.

ної частини КК України: у ст. 1 – об'єкт злочину; у ст. 11 – суспільно небезпечне, протиправне діяння, у статтях 23–25 – поняття, ознаки та форми вини: умисел і необережність, у статтях 18–22 – суб'єкт злочину. Крім того, у статтях Загальної частини КК України дана регламентація деяких специфічних форм прояву злочинів, які утворюють спеціальні види складів злочинів: незакінчений злочин (статті 13–16) і співучасть у злочині (статті 26–31 КК). Із цього випливає, що кримінально-правова норма (і склад злочину як елемент її змісту) визначається як у відповідній статті (частині статті) Особливої частини, так і в окремих статтях Загальної частини КК України, і розглядаються при цьому в їх єдності. Зазначені особливості побудови даної норми дозволяють відносити її до групи норм, які отримали в загальній теорії права найменування «логічні норми»¹⁷. Таким чином, співвідношення і взаємозв'язок складу злочину і диспозиції кримінально-правової норми має чітко виражений характер: склад становить зміст диспозиції, а диспозиція як елемент кримінально-правової норми, у свою чергу, забезпечує нормативно-правове закріплення складу злочину в тексті кримінального закону.

Санкція як елемент кримінально-правової норми містить указівку на вид і міру покарання, що підлягає застосуванню за вчинення суспільно небезпечного діяння, яке порушує заборони (або приписи), що містяться в диспозиції цієї норми. Санкція визначає державно-владний характер даної норми і підкреслює як протиправний, так і суспільно небезпечний характер діяння, описаного в диспозиції, і містить усі необхідні ознаки складу злочину¹⁸.

Усе висловлене дозволяє зробити висновок про наявність органічного зв'язку складу злочину та кримінально-правової норми: склад описується (закріплюється) в диспозиції кримінально-правової норми і в цьому розумін-

¹⁷ Див.: Алексеев, С. С. Общая теория права [Текст] : в 2 т. Т. 2 / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – С. 42–45.

¹⁸ Див.: Дурманов, Н. Д. Советский уголовный закон [Текст] / Н. Д. Дурманов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1967. – С. 94–147.

ні становить її зміст. При цьому склад невіддільний від санкції – без складу злочину санкція (як і кримінально-правова норма в цілому) неможлива, вона не може існувати. Але і суворість покарання, установленого в санкції, має відповідати характеру і ступеню суспільної небезпечності злочину, ознаки якого утворюють зміст відповідного складу. Отже, склад злочину і санкція повинні знаходитися у відносинах координації. Викладене дає підставу розглядати склад злочину як важливий нормоутворюючий фактор у цілому, що обов'язково має враховуватися в кримінально-правовому правотворчому процесі.

Утім уявлення про склад злочину та обґрунтованість його конституювання в кримінальному праві як самостійного інституту і наукової категорії будуть недостатніми без розгляду питання про його *функції*. У філософії під функцією розуміється зовнішній прояв властивостей об'єкта (явища, процесу) у відповідній системі відносин¹⁹. У даному випадку мова йде про прояв властивостей складу (його ролі) в системі інститутів кримінального права як галузі права, а також завдань і функцій останнього. У кінцевому рахунку *питання про функції складу злочину слід розглядати у площині його значення для кримінальної відповідальності як основної складової кримінального права, а отже, і його обґрунтованості як самостійного інституту цієї галузі права*. Але тут слід зазначити, що сам термін «функції складу злочину» протягом досить тривалого часу в науковому обігу не вживався. У той же час в юридичній літературі, присвяченій складу злочину і його кримінально-правовому значенню, указувалося загалом, що склад виступає єдиною підставою кримінальної відповідальності²⁰, підкреслювалося значення складу для правильного застосування кримінального закону, особливо для кваліфікації злочинів²¹

¹⁹ Див.: Философский энциклопедический словарь [Текст]. – М. : Сов. энцикл., 1983. – С. 750–751.

²⁰ Див.: Брайнин, Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве [Текст] / Я. М. Брайнин. – М., 1963; Карпушин, М. П. Уголовная ответственность и состав преступления [Текст] / М. П. Карпушин, В. И. Курляндский. – М. : Юрид. лит., 1974.

²¹ Див.: Кудрявцев, В. Н. Общая теория квалификации преступления [Текст] / В. Н. Кудрявцев. – М., 1972. – С. 70–110.

і розмежування суміжних злочинів²². Фактично тут мова йшла, звичайно, про відповідні функції складу злочину.

У німецькій доктрині кримінального права виділялися такі «функції складу протиправного (злочинного) діяння»²³, як визначальна (встановлює, які дії визнаються кримінально караними), *гарантійна* (діяння карається за законом, що діяв під час його вчинення), *заборонна* (склад забороняє скоювати протиправні діяння), *розмежувальна* (склад дозволяє відрізнити одне діяння від іншого)²⁴.

У вітчизняній літературі термін «функції складу злочину» вперше вжив і розглянув Г. Т. Ткешеліадзе, який відносив до них фундаментальну, розмежувальну і гарантійну²⁵. Поділяючи цю позицію та думки інших учених, М. І. Бажанов запропонував систему функцій складу, доповнивши їх процесуальною функцією, і дав їм лаконічні, але досить ємні визначення. *Фундаментальна функція* полягає в тому, що склад злочину є законною та єдиною підставою кримінальної відповідальності. *Гарантійна* виключає притягнення особи до кримінальної відповідальності за відсутності в її діях складу злочину. *Кваліфікаційна і розмежувальна* функції полягають у тому, що склад злочину виступає юридичною (нормативно-правовою) підставою кваліфікації злочинів і відмежування їх від суміжних злочинів, а також від діянь, які не є злочинними. *Процесуальна функція* вказує на те, що склад виступає як базове поняття предмета доказування, окреслює контури і межі розслідування

²² Див.: Кузнецова, Н. Ф. Состав преступления: спорные вопросы [Текст] / Н. Ф. Кузнецова // Вестн. МГУ. Серия «Право». – 1987. – № 4.

²³ Поняття «протиправне діяння, що містить ознаки складу злочину» (§ 11, 12 КК ФРН), що розробляється доктриною німецького кримінального права, і поняття «склад злочину», яким оперують українські та російські вчені, навряд чи можна визнати тотожними, так само як існують деякі риси відмінності у тлумаченні функцій складу. Але в той же час є багато рис подібності та збігу в трактуванні та оцінці цих феноменів кримінального права, які дозволяють зробити висновок, що істотних (категоричних) протиріч тут не має.

²⁴ Див.: Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права [Текст]. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 93–94; Жалинский, А. Э. Современное немецкое уголовное право [Текст] / А. Э. Жалинский. – М. : ТК Велби : Проспект, 2006. – С. 132–139.

²⁵ Ткешелиадзе, Г. Т. Судебная практика и уголовный закон [Текст] / Г. Т. Ткешелиадзе. – Тбилиси : Мециереба, 1975. – С. 45–46.

і розгляду в суді по кожному кримінальному провадженню²⁶.

Розробляючи систему функцій складу злочину, М. І. Бажанов обґрунтовано виходив з їх множинності («поліфункціональність» складу) і відносив до них, крім раніше зазначених, також *інтегративну* (усі ознаки складу перебувають в єдності й утворюють інтегровану систему), *дескриптивну* (ознаки складу мають узагальнений характер), *рестриктивну* (склад дозволяє досить чітко окреслювати масив суспільно небезпечних діянь, що належать до класу злочинів), *аксіологічну* (склад і сукупність його ознак дають можливість оцінювати суспільно небезпечне діяння як злочин), *догматичну* (на підставі аналізу елементів і ознак складу розробляються всі основні інститути як Загальної, так і Особливої частини кримінального права), *праксеологічну* (утилітарну) функцію – у кожному кримінальному провадженні правозастосувач зобов'язаний установити згідно з вимогами КПК України наявність або відсутність ознак конкретного складу злочину²⁷. Перелік наведених функцій складу з точки зору їх правового значення, на наш погляд, може бути продовжений і доповнений *конкретизуючою функцією* (склад уточнює і деталізує на основі системно-структурного аналізу елементи (ознаки) злочину в законі – у диспозиції кримінально-правової норми), *інформаційною* (склад, описаний у законі, виступає носієм легальної (нормативно-правової), закріпленої у відповідних статтях КК України інформації про злочин, його основні і суттєві ознаки), *техніко-юридичною функцією* (надає можливість закріплювати в законі різні моделі об'єктивного (зовнішнього) прояву злочину: з матеріальним, формальним або з усіченим складом, кваліфікований чи особливо кваліфікований склад злочину, закінчений і незакінчений злочин, співучасть у злочині) тощо.

Побудова *системи* названих *функцій*, безумовно, має важливе значення

²⁶ Бажанов, М. И. О функциях состава преступления (процессуальная функция) [Текст] / М. И. Бажанов // Проблемы законности. – Харьков, 1995. – Вып. 29. – С. 96–102.

²⁷ Бажанов, М. И. К вопросу о функциях состава преступления [Текст] / М. И. Бажанов // Сборник кратких тезисов и научных сообщений научно-практической конференции в Украинской академии в 1992 г., 4-5 марта 1993 г. – Харьков, 1993. – С. 105–107.

для теорії і практики кримінального права, оскільки дозволяє показати його реальне і дійсне кримінально-правове значення. Проте одні з них підкреслюють найбільш суттєві риси і властивості складу злочину як специфічного нормативно-правового утворення – юридичної конструкції, закріпленої в нормах кримінального закону, інші – указують на його значення для кримінальної відповідальності. У цьому зв'язку подальше дослідження проблеми функцій складу звичайно слід проводити з урахуванням системи і множинності цих функцій.

Однак дану розробку необхідно проводити, як видається, спираючись на більш загальні категорії, які безпосередньо пов'язані із функціями кримінального права як галузі права²⁸. Запропонований підхід дозволить, на наш погляд, більш масштабно і глибоко розглянути інтегративні зв'язки функцій складу в їх єдності, а також взаємозв'язок складу з іншими інститутами кримінального права і на цій основі встановити більш узагальнені уявлення як про склад злочину – самостійний інститут кримінального права, так і про його функції (кримінально-правове значення). У зв'язку з цим зазначимо, що рух мислення від конкретного до загального (абстрактного) і навпаки дозволяє виявляти узагальнені властивості відповідних правових (конкретних) явищ і процесів у їх єдності, а також їх своєрідність та специфіку. Природно, такі підходи, у свою чергу, виявляють певні суперечності між абстрактним (загальним) і конкретним. Але зрозуміло, що лише суперечлива їх єдність і взаємодія, постійні переходи один до одного здатні забезпечити реалізацію потенцій загального в пізнанні конкретного, а також показати роль конкретного в осягненні спільного²⁹.

Поняття «функції кримінального права» і «функції складу злочину», як і будь-якого іншого інституту кримінального права, співвідносяться між со-

²⁸ Уперше запропонували розглянути проблему функцій складу злочину через призму функцій кримінального права як галузі права Ю. І. Ляпунов та Л. Ю. Родина (Ляпунов, Л. Функции состава преступления [Текст] / Л. Ляпунов, Л. Родина // Уголов. право. – 2005. – № 3. – С. 44–48).

²⁹ Див.: Керимов, Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) [Текст] / Д. А. Керимов. – М. : Аванта +, 2001. – С. 146–150.

бою як загальне та окреме, і тому останні мають всі основні і суттєві ознаки функцій кримінального права. З другого боку, функції складу забезпечують реальний прояв функцій кримінального права, конкретизують і уточнюють їх. Сутність і зміст функцій кримінального права визначаються тим, що вони співвідносні з його завданнями і в кінцевому рахунку визначаються ними. Як відомо, завданнями кримінального права (і відповідно кримінального законодавства) згідно зі ст. 1 КК України є: правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також попередження злочинів. З урахуванням зазначених завдань функції кримінального права можна визначити як систему кримінально-правових засобів (визнання певних суспільно небезпечних діянь як злочинів і встановлення за них покарання (ч. 1 ст. 1 КК України), а також інших кримінально-правових наслідків (ч. 3 ст. 4 КК України)) і напрямів правової діяльності держави із досягнення завдань, що стоять перед даною галуззю права³⁰. Виходячи з цього, у науці виділяють відповідні види функцій кримінального права, до яких відносять: *охоронну, регулятивну, превентивну*, а також виховну, які отримали в літературі найменування генеральних³¹. Саме в них проявляється перш за все сутність усіх функцій інститутів кримінального права, у тому числі й складу злочину.

Охоронна функція кримінального права полягає в установленні в кримінальному законі заборон вчинення суспільно небезпечних діянь, які завдають або ж можуть завдати істотної шкоди суспільним відносинам шляхом визнання цих діянь злочинними і караними³². Предметом охорони кримінального права є найбільш цінні позитивні суспільні відносини: права

³⁰ Див.: Смирнов, В. Г. *Функции советского уголовного права* [Текст] / В. Г. Смирнов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. – С. 7–27.

³¹ Див.: Ляпунов, Ю. *Функции состава преступления* [Текст] / Л. Ляпунов, Л. Родина // *Уголов. право.* – 2005. – № 3. – С. 44–48.

³² Див.: Филимонов, В. Д. *Охранительная функция уголовного права* [Текст] / В. Д. Филимонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 47–82.

і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок, громадська безпека, довкілля та ін. Ці відносини функціонують з приводу відносно відокремлених соціальних цінностей та регулюються іншими галузями права, отримали найменування «регулятивних» або ж «позитивних» (конституційним, цивільним, господарським, екологічним та іншими галузями права), а також нормами моралі, правилами суспільного життя, що склалися в суспільстві. Кримінальне право виконує відносно як зазначених суспільних відносин, так і галузей права, норм моралі тощо, які регулюють ці відносини, специфічну, суто охоронну функцію³³.

Вважаємо, що *найважливішу роль у забезпеченні здійснення даної функції виконує саме склад злочину*. Пояснюється це таким: формулювання в кримінально-правовій нормі складів злочинів, закріплених у відповідних статтях (частинах статей) Особливої частини КК України, означає, по-перше, що певна група суспільних відносин, які страждають (чи ставляться під загрозу) від відповідних суспільно небезпечних посягань (об'єкт злочину), охороняється державою на підставі кримінального закону шляхом встановлення в ньому загрози застосування покарання, передбаченого санкцією, до осіб, що вчинюють чи мають схильність до вчинення таких посягань. По-друге, діяння (дія або бездіяльність) як структурний елемент складу злочину в різних за формою проявах і з властивими йому суттєвими ознаками оголошується в законі суспільно небезпечним, злочинним і караним. По-третє, заборона вчинення діяння, яке містить ознаки складу злочину, адресована необмеженому колу осіб і закріплена в законі про кримінальну відповідальність, діє постійно і на території всієї України з моменту вступу кримінального закону в силу. По-четверте, заборона в кримінальному законі певного суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину, є не тільки декларативним проголошенням негативної її оцінки державою, а являє собою

³³ Див.: Филимонов, В. Д. Охранительная функция уголовного права [Текст] / В. Д. Филимонов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – С. 158–162.

владно-зобов'язуючий припис (заборону), забезпечений державним примусом, що закладений у санкції статті Особливої частини КК України. При цьому вид і міра (суворість) покарання мають відповідати характеру і ступеню суспільної небезпечності діяння, яке містить ознаки складу злочину, закріпленого в диспозиції кримінально-правової норми.

Слід також відзначити, що у зв'язку з охоронною одночасно реалізується *виховна*, а також і *превентивна функції складу злочину*. Нормативна властивість кримінально-правової заборони, що ґрунтується на складі злочину, полягає в тому, що в ньому міститься припис утримання людини від тих негативних і суспільно небезпечних форм поведінки, які небажані для суспільства, щоб забезпечити інтереси як держави, так і його громадян, оскільки ці форми поведінки є чужими та шкідливими³⁴. Тим самим склад злочину ніби «витісняє» із соціального життя «негативні форми поведінки», які засуджуються державою і визнаються злочинними, тобто кримінально караними. Головна мета кримінально-правової заборони полягає в тому, щоб утримати особу від злочинного вчинку і тим самим домогтися нормального стану суспільних відносин. У цьому і полягає сутність виховної функції кримінального права та його інститутів. Ще у 1903 р. відомий учений-криміналіст професор Харківського імператорського університету Л. Є. Владимиров писав, що кримінальний законодавець, переслідуючи свої спеціальні цілі, не повинен випускати з уваги, що кримінальне законодавство є могутнім державним засобом виховання, і тому повинен мати на увазі основні цілі морального виховання цілого народу взагалі³⁵. Досягнення цілей виховання, безсумнівно, означатиме одночасно і здійснення попереджувальної (превентивної) функції кримінального закону як загального (генеральна превенція), так і спеціального характеру (особиста превенція).

³⁴ Див.: Горшенев, В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе [Текст] / В. М. Горшенев. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 51.

³⁵ Владимиров, Л. Е. Уголовный законодатель как воспитатель народа [Текст] : монография / Л. Е. Владимиров. – М. : Т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1903.

Регулятивна функція кримінального права обумовлена предметом правового регулювання цієї галузі права, який утворюють кримінально-правові правовідносини, що виникають і функціонують у зв'язку і з приводу злочину та застосування до осіб, винних у їх вчиненні, покарання, установленого законом. Суб'єктами зазначених відносин є, з одного боку, особа (суб'єкт), що вчинила злочин, з другого – держава в особі уповноважених її органів та їх посадових осіб. Зміст цих відносин становить кримінальна відповідальність у формі покарання, якому підлягає особа, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, що визнається злочином і, отже, має містити всі ознаки складу злочину.

Відомо, що згідно з п. 22 ст. 92 Конституції України визнання суспільно небезпечних діянь злочинними і караними є прерогативою вищого органу законодавчої влади – Верховної Ради України. Лише законами України встановлюється кримінальна відповідальність за діяння, оголошені злочинами, тобто визнані законом злочинними і караними. Отже, з моменту вступу кримінального закону в силу (статті 4, 5 КК України) він уже має з точки зору його виховної та превентивної функцій нормативно-правовий вплив на суспільне життя і суспільні відносини з метою забезпечення нормального функціонування та впорядкування.

Однак *реальне* здійснення *регулятивної функції кримінального права і складу злочину* знаходить свій вираз лише у формі кримінально-правових відносин, підставою і моментом виникнення яких є факт вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить ознаки складу злочину, передбаченого КК України (ч. 1 ст. 2 КК). У цьому і знаходить вираз найважливіша (кардинальна) функція складу злочину, що отримала в літературі найменування «*фундаментальної*». Саме з моменту вчинення суспільно небезпечного діяння, яке містить усі обов'язкові ознаки складу злочину, виникають

і функціонують кримінально-правові відносини³⁶. Останні завжди мають «персоніфікований» характер і означають покладання державою на певну (конкретну) особу юридичного обов'язку підлягати дії кримінального закону за вчинений ним злочин. При цьому реалізуються й інші функції складу злочину: *праксеологічна (утилітарна), кваліфікаційна, розмежувальна, рестриктивна, кримінально-процесуальна, кримінологічна, криміналістична* та ін., які є похідними від фундаментальної та регулятивної функцій і ними обумовлені. Усі вони тісно пов'язані між собою і в єдності дозволяють зробити висновок щодо надзвичайно важливої ролі складу злочину у здійсненні функцій кримінального права і в досягненні завдань, що стоять перед кримінальним законодавством (ч. 1 ст. 1 КК).

Проведене дослідження дає підставу зробити висновок: склад злочину становить самостійний інститут кримінального права і з урахуванням розглянутих його функцій має надзвичайно велике (фундаментальне) значення у правовому регулюванні кримінальної відповідальності основної складової кримінального права. Як категорія науки кримінального права «склад злочину» дає можливість більш глибоко пізнати з точки зору системно-структурного аналізу злочин – негативне (суспільно небезпечне) явище соціально-правової реальності – і тому потребує подальших і поглиблених досліджень.

Панов Н. И. Проблемы состава преступления и его функций в доктрине уголовного права

Статья посвящена исследованию эволюционного развития учения о составе преступления, его значения, функций и их видов. Проанализированы различные подходы к определению понятия преступления и его роли в науке уголовного права. Рассмотрено соотношение преступления и состава преступления, его взаимосвязь с уголовно-правовой нормой.

Ключевые слова: *преступление, состав преступления, функции состава преступления, уголовно-правовой норма.*

³⁶ Див.: Кропачев, Н. М. Уголовно-правовое регулирование. Механизм и система [Текст] / Н. М. Кропачев. – СПб. : С.-Петербург. гос. ун-т, 1999. – С. 115–178.

Panov M.I. The Problems of Corpus Delicti and Its Functions in the Doctrine of Criminal Law

The article is devoted to the study of the evolutionary development of the doctrine of the corpus delicti, its value, functions and types. The different approaches to the definition of the crime and its role in the science of criminal law are analysed. The relation of crime with corpus delicti and the criminal and legal norm is considered.

Key words: *crime, corpus delicti, functions of corpus delicti, criminal and legal norm.*